

І.П. ГЕРЕТА — ДОСЛІДНИК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В статті розглядається науковий доробок І.П. Герети, зокрема дослідження проблеми співвідношення черняхівської і вельбарської культур, вивчення «князівських» поховань, аналіз черняхівських ремісничих виробів у мистецтвознавчому аспекті.

К л ю ч о в і с л о в а: Герета І.П., черняхівська культура, вельбарська культура, могильники, поховальний обряд, Західне Поділля.

Дослідження пам'яток черняхівської культури І.П. Герета почав у 1964 р., коли, працюючи в складі Черняхівської експедиції Тернопільського краєзнавчого музею, він відкрив могильник і поселення поблизу с. Чистилів північніше Тернополя. У цьому ж році на могильнику було розкопано чотири поховання за обрядом тілопокладення [Герета, Харитонов, 1979].

Ще ряд черняхівських пам'яток був виявлений експедицією під керівництвом І.П. Герети у 1970—80-х роках. Це поселення біля с. Лозова, виявлене у 1971 р., могильники у селах Токи (1978 р.), Біла (1985 р.), Романівка і Великі Бірки (1987 р.). На кожній з цих пам'яток І.П. Герета провів невеликі охоронні розкопки.

На Токівському могильнику було досліджено дев'ять тілопокладень північної орієнтації та кенотаф [Герета, 1979; 1981; 1985, 1995, с. 144—147]. На могильнику у с. Біла виявлено сім поховань — чотири тілопокладення північної орієнтації, два тілоспалення і кенотаф [Герета, 1987; 1995, с. 147—148; 2002]. Два тілопокладення північної орієнтації розкопано на могильнику у с. Романівка [Герета, 1995, с. 148], одне поховання, порушене будівельниками, досліджене у сусідньому селищі міського типу Великі Бірки [Герета, 1995, с. 148—150].

Найвизначнішою пам'яткою, дослідженню якої І.П. Герета присвятив значну частину свого життя, є могильник черняхівської культури Чернелів-Руський. Цей могильник був відкритий влітку 1973 р. Під час будівельних робіт у садибі одного з жителів села Чернелів-Руський було знайдено кілька посудин черняхівської культури. Директор сільської початкової школи Р.П. Загоршмянний повідомив про знахідку Тернопільський краєзнавчий музей. У серпні того ж

року на пам'ятці почалися рятівні розкопки експедиції музею під керівництвом І.П. Герети. Тоді було досліджено п'ять тілопокладень і тілоспалення [Герета, 1974]. У наступному році, завдяки проведенням І.П. Геретою розвідкам, за 200 м на схід від могильника було відкрите черняхівське поселення.

Дослідженням Чернелево-Руського могильника І.П. Герета займався щорічно впродовж 1974—2000 років і розкопав практично всю доступну територію пам'ятки [Гилішак, 2006]. Всього на могильнику було відкрито 7000 м² площі, на якій виявлено 315 поховань: 1 невизначене (можливо доби бронзи), 2 поморської культури, 288 черняхівської культури, 24 давньоруських.

Інформацію про розкопки черняхівських могильників із переліком найцікавіших знахідок І.П. Герета регулярно публікував у щорічниках «Археологическое открытие», а потім «Археологічні дослідження в Україні» [Герета, 1974; 1977; 1978а; 1979; 1981; 1983; 1984; 1985; 1987; 1993]. Проблема дослідження черняхівської культури на матеріалах могильників Західного Поділля присвячена низка його статей [Герета, 1989; 1991; 1995; 1997; 1998; 2002а].

Про результати досліджень могильників І.П. Герета доповідав на багатьох наукових конференціях — в Ужгороді, Тернополі, Милянах, Луцьку, Києві [Герета, 1978; 1990; 1995; 1997; 1998; 1999]. Найширше матеріали могильників він представив на Міжнародній конференції, присвяченій вельбарській культурі, в Любліні в 1989 р. [Герета, 1989].

На думку І.П. Герети, Західне Поділля було одним із важливих центрів черняхівської культури. Цей край був контактною зоною, тому матеріали регіону дозволяють вивчати взаємини населення черняхівської культури з сусідами, а також розробляти проблеми культурної спадковості.

І.П. Герета розглядав матеріали могильників Західного Поділля як надійне джерело для вивчення господарства племен черняхівської культури. Він зазначав, що черняхівське суспільство досягло порівняно високого розвитку продуктивних сил і відповідного загального життєвого рівня. Основою

господарської діяльності населення, на його думку, було землеробство.

Якість поховального інвентарю, на думку І.П. Герети, може свідчити про виділення ремесел в окрему галузь господарства. Це стосується передусім гончарства, а також металообробного, ювелірного, косторізного ремесел. Вироби свідчать, що черняхівські майстри володіли різними технологічними прийомами обробки чорних і кольорових металів: куванням, литтям, гравіруванням тощо [Герета, 1995].

Особливе місце в науковому доробку І.П. Герети займає дослідження так званих князівських поховань «вождів», а загалом поховань черняхівської знаті. Цій проблемі була присвячена його доповідь на семінарі «Сто років вивчення культур полів поховань на Україні» [1999] і окрема стаття «Місце так званих князівських поховань серед пам'яток черняхівської культури» [2002a]. Зацікавиться цією проблемою І.П. Герету спонукало дослідження у 1994 р. на Чернелево-Руському могильнику поховань № 264 і 265. Ці поховання, на його думку, за всіма ознаками належать до так званих «князівських», тобто поховань черняхівської знаті. І.П. Герета вважав, що поховання № 265 взагалі може бути віднесене до категорії Іа, тобто до поховань найвищого «князівського» статусу, за визначенням Ф. Бірбрауера [Герета, 1999, с. 11; 2002a, с. 235].

І.П. Герета виділив ознаки «князівських» поховань. Це — значні розміри і глибина могильної ями, речі престижного споживання (монети, черепашки, срібні фібули, предмети озброєння, скляні вироби, прикраси — намисто, підвіски). Різка відмінність у складі поховального інвентарю, на думку І.П. Герети, свідчить про виразну майнову нерівність черняхівського населення [2002a].

І.П. Герета був упевнений, що порушення черняхівських могил пов'язано із особливостями поховального обряду. Він вбачав етнографічну аналогію цьому звичаю у обряді «перемивання кістою» або «очищення», який здійснюється уже після того, як перетліли зв'язки тіла [Герета, 1990, с. 56—57; 1995, с. 144—163]. Він зокрема зазначав, що усі речі, серед яких є дуже цінні, покладені до обох «князівських» поховань (№ 264, 265) Чернелево-Руського могильника, збереглися. Отже, це, на думку дослідника, виключає пограбування і є аргументом на користь ритуальних дій. Аналогії для обрядово порушених поховань він вбачав у могильниках масленчської групи в Польщі [Герета, 1989, s. 284]. І.П. Герета вважав, що цей обряд з часом відмирав, що можна пояснити поширенням християнства [1995, с. 150].

Крім типово черняхівських поховань, І.П. Герета виділяв на могильниках поховання, які він характеризував як «поховання різного культурного вигляду» [1989, s. 289]. Це поховання, у яких, крім черняхівської кераміки, містяться разом вельбарські і пшеворські посудини або ж пшеворські і сарматські тощо. На його думку, наявність в одній могилі вельбарського та черняхівського типів посуду свідчить про спільне проживання різних племен, про переплетіння різних культурних явищ. Це, природно, стосується також елементів пшеворської та сарматської культур.

Серед досліджених ним особисто могильників, І.П. Герета не бачив таких, які можна вважати вельбарсько-черняхівськими, але наявність вельбарських елементів у трьох з них вважав беззаперечною і значною. Так, у Чернелево-Руському могильнику вельбарські елементи присутні у 20 похованнях, що складає приблизно 15 %, у Токах — в двох похованнях з 10, і деякою мірою у Білій [Герета 1989, s. 284, 295; 1995, с. 153—155].

І.П. Герета вважав, що вельбарські елементи на цих могильниках з'являються у другій половині III — на початку IV ст., у час другої, більш слабкої фази просування вельбарських племен на схід від Західного Бугу, у період кристалізації черняхівської культури. Носії вельбарської культури часто розселилися між черняхівським населенням і разом з ним. Окремих вельбарських поселень тоді з'являється небагато [Герета, 1898].

На думку І.П. Герети, спочатку на таких змішаних, але все ж черняхівських поселеннях, вельбарські речі побутують разом з черняхівськими, хоча безумовно, їх значно менше. Можливо, вельбарське населення по традиції якійсь час виробляє ліпну кераміку, тим більше, що і черняхівське населення, як вважав І.П. Герета, виготовляло частину посуду без гончарного верстата. Пізніше, як писав І.П. Герета: «...Розчинившись серед черняхівського моря, колишні вельбарці або ж не обов'язково «колишні», приймають кружальну черняхівську кераміку, яка була набагато кращою в художньому й технологічному відношенні» [1995, с. 155].

І.П. Герета зазначав, що між круговою і ліпною керамікою (як вельбарською, так і пшеворською) різниця настільки велика, що їх наявність в одних і тих самих поховальних комплексах виглядає дивно і навіть неприродно. На підтвердження своїх спостережень він посилався на думку М.Ю. Смішка та І.К. Свешнікова, що форми гончарного посуду і незначна його кількість у Дитиничах, дозволяє вважати його завезеним зі сторони [Герета, 1995, с. 155].

До того ж І.П. Герета дійшов висновку, що деякі привабливі форми вельбарської кераміки, передусім високі миски, були сприйняті черняхівськими майстрами і використані як зразок для гончарних виробів. «Зрештою було б дивно, якби вони цього не зробили» — зауважив І.П. Герета [Герета 1995, с. 155]. Як зразки черняхівські гончарі використовували також імпортований металевий та скляний посуд. Дослідник вважав, що високі миски, як зрештою і відерцеподібні металеві, пірамідальні кістяні і бурштинові підвіски, принесені вельбарськими племенами, залишилися в побуті населення і після їх відходу [Герета 1995, с. 155].

І.П. Герета був переконаний, що могильник у Чернелеві-Руському, як і інші некрополі, надає цінні матеріали для вивчення мистецтва черняхівських племен. Фактично він першим звернув увагу на цей аспект дослідження матеріалів черняхівської культури [Герета, 1995, с. 151—152].

І.П. Герета зазначав, що коли дослідники описують вироби черняхівців, то, як правило, обмежуються переважно характеристикою зовнішніх ознак предметів, рідше — технікою виготовлення або ж з'ясуванням їхнього призначення, тобто вивчають їх тільки як ремісничі вироби, предмети матеріальної, а не духовної культури. При описі речей з культовими ознаками мистецтвознавчі оцінки також відсутні. Природно, що це збіднює уявлення не тільки про ці предмети, але й про весь уклад життя черняхівської культури.

І.П. Герета був упевнений, що вивчення археологічних предметів ще й з мистецького боку допомагає з'ясувати ряд складних проблем еволюції матеріальної і духовної культури, хронології пам'яток і черняхівської культури в цілому, а також контактів цієї культури з іншими синхронними культурами, культурної спадкоємності.

За висловом І.П. Герети, маємо справу зі своєрідним феноменом — практично кожному річ черняхівці прагнули прикрасити якщо не орнаментом, то вишуканими лініями та пропорціями, перетворюючи її на мистецький твір.

Дослідник зазначав, що особливо велику і складну групу предметів, які мають вишукану форму і добре опрацьовану поверхню, становить посуд. Він просто вражає опатним виглядом і досконалими формами. Отже, відзначається високою художньою культурою.

Для опису кераміки та деяких речей І.П. Герета застосовував не традиційну археологічну термінологію, а звертався до мистецтвознавчих методів, тобто до визначення художніх якостей речей. Він вважав, що саме художні характеристики виробів є важливим фактором у взаємодії і взаємовпливах культур. До того ж складається враження, що описуючи ту або іншу посудину, дослідник намагався уявити процес виготовлення цього виробу, проникнути у задум ремісника або принаймні завжди вбачав за кожною річчю людину, яка її виготовила. Він зазначав, що черняхівське мистецтво розвивалося в умовах господарських контактів з римськими провінціями, а тому не позбавлене сильних впливів провінціально-римської культури — «духу антики» [Герета, 1995, с. 152].

І.П. Герета був переконаний, що вишуканість форм посуду, металевих і кістяних виробів, їх орнаментация свідчить про вияв потреби у мистецтві і красі, прояв естетичних поглядів людей тих далеких часів, які, виявляється дуже близькі нам своїми почуттями. На його думку, вивчення речей з мистецтвознавчої точки зору дає можливість створити естетичний портрет черняхівця — творця оригінального і самобутнього мистецтва, яке, проте, не було закрите в собі. При цьому не слід забувати, що естетичні уявлення черняхівця, природно, були породжені конкретними соціально-економічними умовами, життєвими принципами і звичаями. І.П. Герета звертав увагу на те, що розвитку черняхівського мистецтва сприяв порівняно високий розвиток продуктивних сил і відповідно порівняно високий загальний життєвий рівень суспільства. Вплив провінціально-римської культури на черняхівське мистецтво він пояснював господарськими контактами з римськими провінціями.

В цілому І.П. Герета розглядав черняхівську культуру як окремий період в історії України, як унікальне явище світової історії — черняхівську цивілізацію [1999, с. 11; 2002, с. 236]. На його думку, вона характеризувалася порівняно високим рівнем розвитку землеробства, тваринництва і цілого ряду ремесел. Розвиток ремесел, передусім гончарства, забезпечив становлення черняхівського мистецтва, яке не поступалося своїм рівнем перед мистецтвом інших племен, а часто і переважало його.

Герета І.П. Раскопки Чернелево-Русского могильника // АО 1973 года. — 1974. — С. 257—258.

Герета І.П. Новый памятник черняховской культуры // АО 1976 года. — 1977. — С. 280—281.

Герета І.П. Исследования черняховского могильника в Чернелеве-Русском // АИУ в 1976—1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 90.

Герета І.П. Новые исследования в Чернелеве-Русском // АО 1977 года. — 1978а — С. 310.

Герета І.П. Исследования в Тернопольской области // АО 1978 года. — 1979. — С. 317—318.

Герета І.П. Исследования памятников черняховской культуры в Западной Подолии // АО 1980 года. — 1981. — С. 238.

Герета І.П. Исследования черняховских могильников в Западной Подолии // АО 1981 года. — 1983. — С. 251.

Герета І.П. Исследования на Тернопольщине // АО 1982 года. — 1984. — С. 250—251.

Герета І.П. Исследования в Тернопольской области // АО 1983 года. — 1985. — С. 268.

Герета І.П. Исследования могильников черняховской культуры на Тернопольщине // АО 1985 года. — 1987. — С. 319—320.

Герета І.П. Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim. — Lublin, 1989. — Т. 2. — С. 283—313.

Герета І.П. Нові пам'ятки черняхівської культури Західного Поділля // Тези доп. і повідомл. І Тернопільської обл. наук. істор.-краєзн. конф. — Тернопіль, 1990. — Ч. 1. — С. 56—59.

Герета І.П. Рятувальні розкопки у Чернелеві-Руському // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології в Україні. — Вінниця, 1990а. — С. 29—31.

Герета І.П. Розкопки черняхівського могильника в Чернелеві-Руському // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 29—31.

Герета І. Нові матеріали з Чернелева-Руського // АДУ 1992 року. — 1993. — С. 47—49.

Герета І.П. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем черняхівської культури // МДАПВ. — Львів, 1995. — Вип. 6. — С. 144—163.

Герета І.П. Археологічні відкриття у Чернелеві-Руському в 1994 році // Наук. зап. Тернопільського краєзн. музею. — Тернопіль, 1997. — Кн. 2. — Ч. 1. — С. 16—38.

Герета І. Про так звані князівські поховання // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: М-ли ІХ наук. істор.-краєзн. міжнар. конф. — Луцьк, 1998. — С. 136—139.

Герета І. Проблеми вивчення так званих князівських поховань черняхівської культури у світлі нових відкриттів // 100 років вивчення культур поховань на Україні: Тези. — К., 1999. — С. 9—11.

Герета І. Місце Білівського могильника серед інших черняхівських пам'яток // МДАПВ. — Львів, 2002. — Вип. 8. — С. 131—136.

Герета І. Місце так званих князівських поховань серед пам'яток черняхівської культури (на підставі нових досліджень) // Зап. НТШ. — Львів, 2002а. — Т. 244: Праці Археологічної секції. — С. 223—236.

Герета І.П., Харитонов Е.А. Чистилковский могильник // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 136—141.

Тилішак В.С. Дослідження Чернелево-Руського могильника (1973—2000). // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 80—83.

N. S. A b a s h y n a

I.P. GERETA — INVESTIGATOR OF CHERNYAHIV CULTURE

At the article is considered masterpiece of I.P. Gereta, here are presented especially investigation, problem of correlation chernyihiv and velbarska culture, studying of prince's burying, analyzing of chernyahir's handicraft wares in study of art aspect.